

ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਇਕੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਰੋਕਾਰ: ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
(ਪਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ)

ਸਾਹਿਤ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਚਰਚਾ ਤਹਿਤ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ-ਚੌੜਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਸਾਹਿਤ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਇਸੇ ਲੜੀ ਤਹਿਤ ਲੱਗਭਗ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮੋੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖੀ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਣੀ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਦ ਭਾਰਤ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ/ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਤੀਲਾ-ਤੀਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀਆਂ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਹਿਤ ਸੱਤ-ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਬੋਗਾਨੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾ ਵੱਸੇ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਦੇਖੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਡਾ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਮੁਖੀ,
ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ
ਵਿਭਾਗ,
ਇਟਰਨਲ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬੜ੍ਹ
ਸਾਹਿਬ,
+91 94176-42669

ਕਿ ਗ਼ਦਰ-ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ। ਪਰ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਅਤੇ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਲੈ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਦੇ ਕੇਸ਼ਗਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਰਥਾਂ ਵੱਲ ਜਾਈਏ ਤਾਂ Encyclopaedia of Britannica ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਇਕ-ਅੱਧੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ 'ਪਰਵਾਸੀ' ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੋਸ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ '...ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਵੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਪਰ ਜੇਕਰ ਪਰਵਾਸੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਹਦੇ ਵਜੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਆਬਾਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ...'।¹ ਪਰ ਅੱਜ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹੇਠ ਪਰਦੇਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾ-ਮੁੜਨ ਵਾਲੀ ਹੈ; ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਉਹ ਤਾਂ ਕਈ ਜਾਇਜ਼/ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਹੱਥਕੰਡੇ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਕੁਨਬਾ (ਪਰਿਵਾਰ) ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੈਟਲ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਨੇ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤਣ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਕੀ ਫਿਰ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਪਰਦੇਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ 'ਪਰਵਾਸੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ! ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪੇਪਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਯੋਗ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਵੀ 'ਪਰਵਾਸੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਵੱਸਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸਮੂਹ ਪਰਦੇਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਚਾਲੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਅੰਦਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਸਾਡੇ ਪੇਪਰ ਵਿਚਲੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਜਿਹੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰ ਖਾਸ ਕਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਲਈ 'ਪਰਦੇਸ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਹੇਠ 'ਪਰਦੇਸ' ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਫਾਸਲੇ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਰਚਨਾ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਪਰਦੇਸ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਗੂੜਾ ਹੈ।² ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਪਰਵਾਸ' ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ।³ ਫਿਰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਦੇਸੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਾਡੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ, ਇਥੇ ਗੁੱਝੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਦੇਸ, ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਹ ਪਰਵਾਸ ਅਜੋਕੇ ਪਰਵਾਸ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ:

- ਭਾਵੇਂ ਉਠ ਜਾ ਬਰਮੁ ਨੂੰ⁴

ਲੇਖ ਜਾਣਗੇ ਨਾਲੇ

- ਬਸਰੇ ਦੀ ਲਾਮ ਟੁੱਟ ਜੇ⁵

ਵੇ ਮੈਂ ਰੰਡੀਉ ਸੁਹਾਗਣ ਹੋਵਾਂ

- ਵੇ ਮੁੜ ਆ ਲਾਮਾਂ ਤੋਂ⁶

ਸਾਨੂੰ ਘਰੇ ਬੜੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ

ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵ 'ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਆਕਾਸ਼ੀ ਸਿਖਰਾਂ ਛੇਹੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸੇ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਵੀ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਲਾਜ਼ਮ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਰਹਿਣ ਤੇ ਜਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਵਾਦ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਵਾਂ ਵਾਪਰਿਆ ਜਿਵੇਂ; ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿੱਸਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਰਦੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ/ਛੰਦ ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੇ ਸਮੁੱਚੇ

ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟੱਪ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਹਿਤ ਅੱਜ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਨਫ਼ 'ਹਾਇਕੂ' ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਹਾਇਕੂ' ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਜਾਪਾਨੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਦੈ ਲੱਗਭਗ 11ਵੀਂ-12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਧਾ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਲਬੇਲੋ ਕਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "The Spirit of Oriental Poetry" ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਨ 1926 ਵਿਚ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਥੇ, ਜੇਕਰ ਹਾਇਕੂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਹਾਇਕੂ' ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝੇ ਪਲ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹਾਇਕੂ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਤਹਿਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਚਾਰਖੰਡਾਂ (Syllables) ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁷ ਹਾਇਕੂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਧਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਰੂਪਾਕਾਰਕ ਲੱਛਣ ਹਨ ਪਰ ਮੇਰੇ ਪੇਪਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਤਹਿਤ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਦੀ ਸੀਮਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਪਰਮਿੰਦਰ ਸੇਢੀ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਆਈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਸਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਪਾਨੀ ਹਾਇਕੂ ਸ਼ਾਇਰੀ(2000) ਅਤੇ ਇਕ ਚਿੜੀ ਤੇ ਮਹਾਂਨਗਰ (2002) ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਚੈਰੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ 1971 ਵਿਚ ਛਪੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 23 ਹਾਇਕੂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੋ ਸਾਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਾਇਕੂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਨੁਵਾਦ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਇਕੂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਬੀ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਨਿਮਖ (2008) ਰਾਹੀਂ ਪਾਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸੇ ਲੜੀ ਤਹਿਤ ਕਣੀਆਂ(2009), ਤ੍ਰੇਲ ਤੁਪਕੇ(2009), ਪਰਾਗ ਪਰਤਾਂ(2010), ਪਲ-ਛਿਣ(2010), ਖਿਵਣ(2010) ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਇਜ਼ਾਫਾ ਕਰਦੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਨ 2010 ਵਿਚ ਹੀ ਦੋ ਹੋਰ ਅਨੁਵਾਦ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੀਲਾ ਅੰਬਰ ਗੁੰਜ

ਰਿਹਾ (ਜੌਹਨ ਬਰੈਂਡੀ, ਅਨੁ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਥੀ) ਅਤੇ ਹਰੇ ਹਰੇ ਤਾਰੇ (ਅਨੁ. ਅਰਮਜੀਤ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ) ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉੱਪਰ ਵੀ ਬਹੁ ਚਰਚਿਤ ਬਲਾਗ www.haikupunjabi.wordpress.com <<http://www.haikupunjabi.wordpress.com>> ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਇਕੂ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਇਕੂ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬੜੇ ਰੌਚਕ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਸਿੱਟੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚਲੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵਲਗਣ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਟਾਕਰਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਅ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਿੜਕਣ 'ਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਵਿਸ਼ਾਦ, ਨਸਲਵਾਦ, ਘਰਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ, ਆਰਥਿਕ ਥੁੜਾਂ ਅਤੇ ਵਤਨ ਵਿਚਲੀ ਬੇਚੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਰਗੇ ਕਈ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਹੀ ਲਗਾਤਾਰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਘਰ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਦੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਤੀਤ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ।⁸ ਪਰ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਪਰਵਾਸੀ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਅਨੁਕੂਲੀਕਰਣ ਦੀ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਵੇਂ ਮਹੌਲੇ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅਤੀਤ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਤਹਿਤ

ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਅਭਿਆਸ ਦੀਆਂ ਸੱਜਰੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਗਏ ਪਰਦੇਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਾਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਦੀ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਿਰਜਦੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-

- ਇਕ ਧਰਤੀ 'ਤੇ'

ਰਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ

ਕਿੰਝ ਹੋਈਏ ਪਰਦੇਸੀ

ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੜੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹਾਇਕੂਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ;

- ਵਾਘਿਉ ਪਾਰ ਪਰਿੰਦਾ ¹⁰

ਲੰਘਿਆ ਮਾਰ ਉਡਾਰੀ

ਵੀਜਾ ਭਾਲੇ ਬੰਦਾ

ਇਕ ਹੋਰ ਨੁਕਤਾ ਜੋ ਬਾਕੀ ਦੀ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਦੇਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਹਾਇਕੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਵੀ ਛੇਹੀ ਹੈ ਜੋ ਬਿਹਾਰ ਜਾਂ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ, ਸੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ;

- ਬੁਹਾ ਖੜਕਾਇਆ ¹¹

ਪਰਵਾਸੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾ

ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਮਾ ਬਾਹਰ ਆਇਆ

- ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ¹²

ਰੋਟੀ ਕਮਾ ਰਿਹਾ

ਦਾਲ ਭਾਤ ਖਾ ਰਿਹਾ

ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਹਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਿਤ-ਦਿਨ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਵਰਗੇ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਸਿਰਜਦੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ;

- ਪਰਦੇਸੀ ਦਾ ਆਲ੍ਹਣਾ¹³

ਪੰਛੀ ਦਾ ਆਲ੍ਹਣਾ

ਜੀਵਨ ਭਰ ਉਡਾਰੀ

ਪਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਜਾਂ ਉਦਰੇਵਾਂ ਇਕ ਬੜਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਦਿਲ ਟੁੰਬਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਥੇ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੋ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਪਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਜਾਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਦਾ ਉਦਰੇਵਾਂ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਿੰਨਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਧਰਤ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਖੁਸ਼ੀ/ਗਮੀ ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਇਹ ਹੋਰਵਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਘੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਜੇ ਲੋਕ ਬੇਹਤਰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੰਮ-ਧੰਦਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਦੇਸ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋਏ।¹⁴ ਪਰ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਬਾਹਰ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦਰੇਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਜਵਾਨੀ ਹੱਸਦਿਆਂ-ਖੇਡਦਿਆਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਹੰਢਾਈ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ

ਦਾ ਮੋਹ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੇਗਵਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਬਾਹਰ ਦੀ ਹੀ ਜੰਮਪਲ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲਗਾਵ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦਿਲੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਪਰਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਉਦੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕਦੇ ਪਿੰਡ ਗੋੜਾ ਮਾਰਦਾ। ਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਇਕੂ-ਕਾਵਿ ਵੀ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਵਾਂ ਕੋਠਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵਤਨ ਵਾਪਸ ਗੋੜਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੇਠ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

- ਪਿੰਡ ਵਸੋਂਦਾ ਦੂਰ ¹⁵

ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੇ ਅੰਬ ਨੂੰ

ਆਇਆ ਹੋਏ ਬੂਰ

ਉਧਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਵਰਗ ਉਹਨਾਂ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਦ ਉਹਨਾਂ `ਚੋਂ ਕੋਈ ਪਰਵਾਸੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਗੋੜਾ ਮਾਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ `ਚ ਨਵ-ਜਨਮੇ ਨਿਆਏ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਉਸਨੂੰ `ਅੰਕਲ` ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਦ ਉਸ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਖੱਟੀ ਕਮਾਈ ਕਿਸੇ ਦਰਿਆ `ਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਆਪਣਿਆਂ `ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਵੀ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ `ਅਸਲ ਪਰਵਾਸ` ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੰਢਾਉਣਾ ਅਕਹਿ ਅਤੇ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦਾ -

ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ-

- ਪਰਵਾਸੀ ਪਰਤਿਆ ਘਰ ¹⁶

ਬੱਚੇ ਕਹਿਣ

ਪਰਾਰੁਣਾ ਆਇਆ

ਦੂਜੀ ਸਥਿਤੀ-

- ਬਾਰੀਂ ਬਰਸੀ ਖੱਟਣ ਗਿਆ ¹⁷

ਖੱਟ ਕੇ ਲਿਆਇਆ

ਪਰਦੇਸ ਵਿਚੋਂ ਪਰਦੇਸ

ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਅਰਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੋਢਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਉਂਦੇ, ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਇਕੂ 'ਚ ਮਿਲਦਾ-

- ਪਰਦੇਸੀ ਵਸਦੇ ਨੂੰ ¹⁸

ਪਿੱਡੋਂ ਖਬਰ ਗਵਾਂਢੀ ਦਿੱਤੀ

ਬਾਪੂ ਹੋ ਗਿਆ ਪੂਰਾ

ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਪਰਦੇਸੀ ਗਏ ਪੁੱਤ ਲਈ ਜਿੰਨੀ ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਅਮੁੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਸਹਿਣਾ ਵੀ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਛੋੜੇ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਿੱਜੇ ਹਾਇਕੂ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ;

ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਵਿਯੋਗਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ-

ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸਯੋਗਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ-

- ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ¹⁹

ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੜਿਆ

ਪੁੱਤ ਪਰਦੇਸੀ ਹੋਏ

- ਸਰਦਲ ਤੇਲ ਚੋਇਆ... ²¹

ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਪੁੱਤ ਪਰਦੇਸੀ

ਮਾਂ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਚੋਇਆ

- ਮਾਂ ਨੇ ਰੋਏ ²⁰

ਦੁੱਧ ਦੇ ਹੰਝੂ

ਚੇਤੇ ਪੁੱਤ ਪਰਦੇਸੀ

- ਪਰਦੇਸੋਂ ਪੁੱਤ ਆਇਆ ²²

ਬਿਨ ਖਾਧੇ ਤੋਂ

ਰੱਜ ਗਈ ਮਾਂ

ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ 'ਡਾਇਸਪੋਰਾ' ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੂਬ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰ ਗਲਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੋ ਬਾਹਰ ਦੀ ਹੀ ਜੰਮਪਲ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫੀ ਹੈ; '...ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ

‘ਡਾਇਸਪੋਰਾ’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।²³ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ‘ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਪਰ ਹਾਂ ਕੁਝ ਹਾਇਕੂ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੱਭੇ ਹਨ ਜੋ ਵਾਸ-ਪਰਵਾਸ ਦੇਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਮਿਟਾਉਂਦੇ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਾਇਕੂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਜੋ ਰਮਜ਼ ਛੇਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪਰਵਾਸ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮਸਲਨ -

- ਮੁੜ ਮੁੜ ਨਿੱਪਲ ਚੱਬੇ ²⁴

ਰੀਂ ਰੀਂ ਕਰਦਾ ਬੱਚਾ

ਫੀਡਰ ‘ਚੋਂ ਮਾਂ ਲੱਭੇ

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਲੱਗਭਗ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਲਗਵਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੱਦਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚਲਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਸਲਾ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਇਕਹਿਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੁਲੇ ਹੋਏ ਬਚਪਨ ਦੀ ਝਾਕੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ; ਉਧਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਬੱਚੇ (ਪੋਤਾ-ਪੋਤੀ) ਖਿਡਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਵੀ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ -

- ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੋਤਾ ਪੋਤੀ ²⁵

ਖਿਡਾਉਂਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾਦੀ

ਦੇ ਕੇ ਲੋਰੀਆਂ ਦੇਸੀ

ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ‘ਨਸਲਵਾਦ’ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ ਪਹਿਲੀ-ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਨਸਲਵਾਦ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੁੱਢਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲਗ਼ਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬੇਗਾਨਗੀ

ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਅਤੇ ਉਦਰੇਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹੁਣ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੋ ਪਰਦੇਸ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਗਏ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਕੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕਦਮ ਬੇਗਾਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਚਣਾ-ਮਿਰਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਨੌਜੁਆਨ ਬੱਚੇ-ਬੱਚੀਆਂ ਜਦੋਂ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇਕੋ-ਜਿਹੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਹਾਇਕੂ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਹਾਂ, ਪਿੱਛੇ ਜੇ ਨਸਲਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਹੋਏ ਲਗਾਤਾਰ ਕਤਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨ ਪਏ ਹਨ, ਫਿਰ ਉਹ ਚਾਹੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਮਨੀਲਾ ਵਿਚਲੇ ਕਤਲ-ਕਾਂਡ ਹੋਣ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਵਿਚ ਹੋਏ ਆਤਮਘਾਤੀ ਹਮਲੇ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਸਲਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਹਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਇਕੂ ਹੈ;

- ਰਹੇ ਜਹਾਜ਼ੇ 'ਤਾਰ ²⁶

ਕਫ਼ਨ ਵਿਚ ਇਕ ਲਾਸ਼

ਸੌ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਭਾਰ

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਾਂਗ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਚ ਘਿਰਿਆ ਘਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਖਿੱਚ ਕਾਰਨ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਦ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਪਿਛੇਕੜ ਵਿਚ ਗਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੁੱਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ;

- ਦਿਨ ਛਿਪੇ ਦੀ ਲਾਲੀ ²⁷

ਧੀਆਂ ਪੁੱਤ ਪਰਦੇਸ

ਵਿਹੜਾ ਖਾਲੀ ਖਾਲੀ

ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਅੰਦਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ ਸਗੋਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਫੇਕੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਭਿਆਨਕ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ -

- ਮਦਰਜ਼ ਡੇ...²⁸

ਆਇਆ ਬੁਕੇ

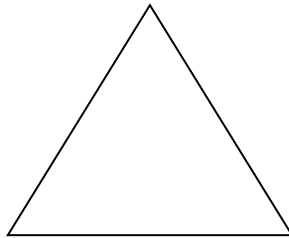
ਮਾਂ ਬੱਚੇ ਉਡੀਕੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਇਕੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਉਹ ਹੈ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਿਕੋਣੀ ਮਾਡਲ। ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਤਨੀਂ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਸੰਗ ਮਨਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨਾਉਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਪਰ ਤੀਜਾ ਪੱਖ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਮਨਾਉਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਹਾਇਕੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਿਕੋਣੀ ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ -

ਪਰਵਾਸੀ ਦਾ ਘਰ²⁹

ਨਾ ਦੀਵੇ ਨਾ ਆਤਸ਼ਬਾਜੀ

ਗਈ ਦਿਵਾਲੀ ਡਰ

ਪਰਵਾਸੀ ਪਰਿਵਾਰ³⁰

ਫਾਇਰ ਪਲੇਸ ਦੇ ਮੂਹਰੇ

ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਦੀ ਰਾਤ³¹

ਅੰਬਰ ਦੇ ਵਿਚ ਚੰਨ

ਲੋਹੜੀ ਰਿਹਾ ਮਨਾ

ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸੈਂਟਾ

ਕਈ ਹਾਇਕੂ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪੱਖ ਤੋਂ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਮਾਂ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨਦੇਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਹਾਇਕੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਰਦੇਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਧੀ, ਭੈਣ, ਭੂਆ, ਨਨਾਣ ਅਤੇ ਭਰਜਾਈ ਵਰਗੇ ਕਈ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਬੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਾਂ, ਹਾਇਕੂ ਨੇ ਜੇਕਰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਸੁਹਾਗੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੁਝ ਹਾਇਕੂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਮਸਲਨ -

- ਸਾਉਣ ਮਹੀਨੇ ਭੂਰ ³²

ਬੂਹੇ ਬੈਠ ਉਡੀਕੇ

ਚੰਨ ਪਰਦੇਸੀ ਦੂਰ

- ਤੁਰਿਆ ਜਦ ਪਰਦੇਸ ³³

ਸੱਭੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਣ

ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ ਨਾ ਉਠੇ

- ਤਵੇ 'ਤੇ ਫੁਲਕਾ ਫੁੱਲਿਆ ³⁴

ਕੰਤ, ਪ੍ਰਦੇਸੋਂ ਮੁੜਿਆ

ਬੂਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਨਅਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ 'ਹਿੱਪੀ ਕਲਚਰ' ਅਤੇ 'ਡਰੱਗ ਕਲਚਰ' ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ। ਹਾਇਕੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਵੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ -

- ਬੋਤਲ ਪੀਗੇ ਸਾਰੀ ³⁵

ਅਧੀਏ ਜਿੱਡਾ ਬੰਦਾ

ਪਉਏ ਜਿੱਡੀ ਨਾਰੀ

ਉਪਰੋਕਤ ਹਾਇਕੂਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਇਥੇ ਵੀ ਪਰਦੇਸ ਗਏ ਪੁੱਤ ਦੀ ਹੀ ਰਮਜ਼ ਛੇਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਵੀ ਧੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੱਜ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਧਿਆਈਆਂ ਵੀ 'ਸਟੱਡੀ ਕੇਸ ਬਨਾਮ ਮੈਰਿਜ ਕੇਸ' ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਧੜਾ-ਧੜ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਇਕੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਹਾਂ, ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ-ਧਿਆਈ ਜਾਂ ਨੂੰਹ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੁਰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਆਖਦਾ ਹੈ:-

- ਕੋਣ ਮਨਾਵੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ³⁶

ਪ੍ਰਦੇਸ ਤੁਰ ਗਈ

ਰੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੈੜ

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੌਸਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸੇ ਹਾਇਕੂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਮੌਸਮ ਦੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰੁੱਤਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਮੌਸਮਾਂ, ਫੁੱਲਾਂ, ਰੁੱਖਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜੇ ਬੋਹੜਾਂ, ਪਿੱਪਲਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹਾਇਕੂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਇਕ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਜੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ -

- ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਸੁਚਿਆਈ ³⁷

ਮੇਪਲ ਟਾਹਣ

ਕਰੂੰਬਲ ਆਈ

- ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ³⁸

ਮੇਪਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ 'ਚੋਂ

ਧੁੱਪ ਰੰਗੀਲੀ ਲੱਗੇ

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਹੇਠ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਇਕੂ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਵਿਚ ਜੋ ਬਾਕੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਰ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜ੍ਹਾਅ ਉੱਤੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਡਾ ਇਥੇ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਹਾਇਕੂ, ਉਪਰੋਕਤ ਕਮੀਆਂ-ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਲਵੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚਲੇ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਮੋਟਿਫਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਇਕੂ ਵੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਪਕੇਰੀ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਜਾਵੇਗੀ। ਹਾਂ, ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਅਜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਣਨਾ ਹੈ।³⁹ ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਹਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਲੋੜ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ(ਡਾ.), ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 1996, ਪੰਨਾ- 9
2. ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ(ਡਾ.), ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ (ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ), ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998, ਪੰਨਾ- 117
3. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 196
4. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ(ਡਾ.), ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1999, ਪੰਨਾ- 67
5. ਓਹੀ

6. ਓਹੀ

7. Lee Gurga, Haiku: A Poet's Guide, Modern haiku press, USA, 2003, page no- 2

- Haiku Society of America: "Haiku: A Poem recording the essence of a moment keenly perceived, in which nature is linked to human nature. Usually a haiku is written in three in unrhymed lines of seventeen or fewer syllables."

8. ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ(ਸੰਪ.), ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, "ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰ", ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2005, ਪੰਨਾ- 64

9. ਮੋਹਨ ਗਿੱਲ, ਤੂਲ ਤੁਪਕੇ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009, ਪੰਨਾ-76

10. ਗੁਰਮੀਤ ਸੰਧੂ, ਖਿਵਣ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010, ਪੰਨਾ-44

11. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪਲ-ਛਿਣ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010, ਪੰਨਾ-44

12. ਮਿੱਤਰ ਰਾਸ਼ਾ, ਪਰਾਗ ਪਰਤਾਂ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਪਟਿਆਲਾ, 2010, ਪੰਨਾ-51

13. ਮੋਹਨ ਗਿੱਲ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 44

14. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ(ਸੰਪ.), ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, "ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੋਕਾਰ", ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ- 52

15. ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਬੀ, ਨਿਮਖ, ਗ੍ਰੇਸੀਅਸ ਬੁਕਸ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008, ਪੰਨਾ- 61

16. ਗੁਰਮੀਤ ਸੰਧੂ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 25

17. ਮੋਹਨ ਗਿੱਲ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 65

18. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 48

19. ਮੋਹਨ ਗਿੱਲ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 75

20. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 67

21. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 99

22. ਮੋਹਨ ਗਿੱਲ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 63

23. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ, ਓਹੀ, "ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ", ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ- 10
24. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 42
25. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 36
26. ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਥੀ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 67
27. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 78
28. ਗੁਰਮੀਤ ਸੰਧੂ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 62
29. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 33
30. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 34
31. ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਥੀ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 46
32. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 58
33. ਗੁਰਮੀਤ ਸੰਧੂ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 32
34. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 97
35. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 105
36. ਮਿੱਤਰ ਰਾਸ਼ਾ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 80
37. ਗੁਰਮੀਤ ਸੰਧੂ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 69
38. ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਥੀ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 83
39. ਗੁਰਮੀਤ ਸੰਧੂ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- ਸਰਵਰਕ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਾਸਾ